Szabó Alexandra M.

A lovára romák népirtása – Sterilizációs kísérletek a lakompaki táborban[1]

A 14 éves Horváth Máriát és édesapját 1944 egyik reggelén, a toronyi óvodába menet a csendőrség letartóztatta. „Összegyűjtés" céljából rendelték őket oda az osztrák–magyar határvidék többi roma lakosával együtt. Horváthék egy lovára[2] roma család tagjai voltak. Néhány órával az őrizetbe vételük után egy nyilas férfi közölte Mária édesapjával, hogy szabadon távozhat. A férfi a lánya kezét fogva könyörgött a rendőrnek, hogy engedje őt hazavinni, de a csendőr – miközben Máriát visszalökte a tébláboló romák sorába – így szólt: „Örüljön, hogy elengedtem." Majd lenézett a kislányra, és hozzátette: „Te pedig, te itt maradsz."[3]

Ezt követően Máriát különböző náci koncentrációs táborokba deportálták. Egy koszos barakkban feküdt valahol Európában, amikor valamikor 1945-ben egy takarítónő közölte vele, hogy a háborúnak vége. Máriát az amerikai csapatok szabadították fel, és így megkezdhette hazafelé vezető útját – egyedül. Édesanyja és testvérei a második világháború végének káoszában a szombathelyi vasúti megállóban várták Máriát, amikor végre leszállt az egyik vonatról. Mária valamivel később szülővárosában találkozott a roma hegedűművész Vilmossal. A lány első vetélése után, 18 évesen házasodtak össze. A neve hivatalosan Holdosi Vilmosnéra változott, és elkezdődött Mária

1 Ez a tanulmány készülő doktori disszertációm egyik fejezete. A következő egyesületeknek tartozom köszönettel, hogy támogatásukkal levéltári kutatásokat végezhettem Ausztriában, Magyarországon és Németországban: Brandeis University, Center for German and European Studies: Max Kade Travel Grant és Mandel Center for the Humanities: 2024 Mandel Graduate Research Grant.

2 Mivel a lovári nyelvben a lovári szó melléknevet jelöl, a lovára pedig főnevet, ezért Ian Hancock nyelvész munkái alapján hívom a csoportot lovára romáknak/lováráknak.

3 Saját fordítás, eredeti angol szöveghez lásd Bársony, János, Daróczi, Ágnes (szerk.). *Pharrajimos: The Fate of the Roma during the Holocaust,* New York: International Debate Education Association, 2008. 125.

DOI: https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.07

fáradságos, meddőséggel és egészségügyi problémákkal teli élete. Mária tinédzserként a náci orvosok sterilizációs kísérleteinek volt az egyik áldozata.

Ez a fejezet Mária üldöztetésének történelmi hátterét tárja fel, és megmutatja a sterilizáció emlékének problematikus dinamikáját, ami végigkísérte a nő egész életét. Más hírhedt náci koncentrációs táborok mellett Máriát az Ausztria és Magyarország közötti Burgenland nevű határvidéken, Lakompakba (németül Lackenbach), az úgynevezett „cigánytáborba" is internálták. Lakompak, mint szenvedéseinek egyik helyszíne, érdekes módon később elhalványul az emlékeiben, legalábbis ez derül ki egy 64 éves korában vele készült interjúból.[4] Számos lovára családot internáltak a burgenlandi lakompaki táborba, és itt az erőszak különböző formáit kellett elviselniük. Az 1938-as nemzetiszocialista hatalomátvétel után az osztrák–magyar határvidéken a különböző kisebbségeknek meg kellett birkózniuk a sajátos nacionalista és lokálpolitikai elnyomó gyakorlatokkal. Ebben a kontextusban elhelyezve mutatom be a lovára romák történetét.

Ez a tanulmány a történeti irodalomra, valamint az ebből a régióból és erről a régióról „fennmaradt" korlátozott számú elsődleges forrásra építve vizsgálja meg, hogy történtek-e kényszersterilizációs kísérletek a lakompaki táborban.[5] Az Amerikai Katonai Törvényszék ügyészi csoportja és a németországi Köln városának egyes politikai szereplőinek közvetlenül a háború után végzett nyomozása alapján a valószínűsíthetően a *Caladium seguinum* nevű gyógynövény alkalmazásával végzett tömegsterilizálási gyakorlatot fogom bemutatni. A sterilizálás ezen eszközének titkos jellege, mivel azt a nemzetiszocialista rendszer vezető személyiségei rendelték el, nem teszi lehetővé annak *teljes körű* megértését, hogy Márián és más romákon miként végeztek kísérleteket *Caladium seguinum*mal Lakompakban. Az e fejezetben bemutatott eredmények azonban egybehangzóan igazolni fogják, hogy a szándékosan eltitkolt információk (fontos) részletei előbukkannak a történelmi dokumentumokban. Az áldozatok visszaemlékezése hiányos, sőt néhol ellentmondásos lehet. Bár elsőre úgy tűnhet, hogy ez nehezíti a történeti kutatást, valójában többet árul el a vizsgálat tárgyáról. A „problematikus"

4 Bársony és Daróczi, 2008, 125–128.

5 Mint általában a különböző náci táborokra vonatkozó levéltári dokumentumok esetében, a bécsi bűnügyi rendőrkapitányság által létrehozott lakompaki táborról szóló dokumentációt is megsemmisítették. Erika Thurner és Gerhard Baumgartner történészek, akiknek munkájára ez a fejezet támaszkodik, a rendelkezésre álló forrásokat saját, a térségben végzett vizsgálataikkal egészítették ki.

visszaemlékezések ugyanis szerves részei ennek a történelmi kornak, a romák üldöztetésének és annak utóéletének, amelyeken keresztül az áldozatok szisztematikus, faji alapú elhallgattatását érthetjük meg.

Burgenland: Az osztrák–magyar határvidék

Burgenland annak az osztrák területnek a német neve, ahol 1940. november 23. és 1945 márciusa között a lakompaki tábor működött. Pontosabban a tábor az egyik magyar Esterházy-birtokon létesült, közvetlenül az osztrák–magyar határ mellett. Ennek a sajátos határvidéki régiónak a jellegzetességeit fontos kiemelni, hogy ne csak azt értsük meg, hogyan érkeztek a roma lovára családok Burgenlandba, hanem hogy kontextusba helyezzük az 1930-as években kezdődő üldözésük politikai hátterét is.

A holokauszt-történetírás egészen Timothy Snyder a *Véres övezet: Európa Sztálin és Hitler szorításában* című főművéig minimális figyelmet fordított a határvidékek geopolitikai hatásaira.[6] A történész a „bloodlands" kifejezés mögött álló kutatási módszertanával azt állítja, hogy a tömeggyilkosságokkal kapcsolatban más – és talán árulkodóbb – valóság kerül előtérbe, ha ezeket mezoszinten vizsgáljuk.[7] A mezoszint alatt Snyder a konkrét események regionális szintű tanulmányozását érti, és nem csak a mikro- és makroperspektívákat, amelyeket a helyi vagy nemzeti történelem általában figyelembe vesz. E megközelítés alkalmazása ebben a fejezetben azt jelenti, hogy Burgenland sajátos regionális politikája áll az elemzés fókuszában ahelyett, hogy országos politikákon keresztül próbálnám értelmezni a lovárák üldöztetésének kontextusát. Ez az egyébként transznacionális megközelítés nyilvánvalónak tűnik a holokauszt történetében a magyar áldozatok Európát átívelő deportálásai, kényszermozgásai és bebörtönzése miatt, azonban a végrehajtás lokális gyakorlatait egy határ menti régióban a hatóságok hatalommegosztása és a helyiek között már meglévő regionális küzdelmek is nagyban befolyásolják.

---

6 Snyder, Timothy. *Véres övezet: Európa Hitler és Sztálin szorításában,* Budapest: Park Kiadó, 2022.

7 Snyder, Timothy. „The Holocaust as a Regional History: Explaining the Bloodlands" in Goda, Norman J. W. (szerk.). *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches,* New York: Berghahn Books, 2014. 40.

A Burgenlandban történt üldöztetés helyi szintű megértéséhez figyelembe kell venni a két, gyorsan fejlődő nemzetállam peremén elhelyezkedő régió adottságait. Ezek a határvidékek az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után jelentős küzdelmek színterei voltak a helyi identitások megszilárdításában, ami a helyszínen a „nem konform" kisebbségek etnikai tisztogatását is jelentette. Burgenlandban Magyarország és Ausztria államosítási projektje ellentmondott egymásnak, és feszültségeket váltott ki nagyon rövid időn belül, attól kezdve, hogy a terület még magyarnak számított, egészen 1918-ig.[8] A Habsburg Birodalom bukása után ez a terület osztrák, majd az 1938-as *Anschluss*t követően német lett, amikor Hitler a Harmadik Birodalomhoz csatolta. A területet magáénak valló nemzetiszocialisták megjelenésével felgyorsultak a germanizációs törekvések, amelyek még a határokon túlra is kiterjedtek, azzal a céllal, hogy a magyar határvidék hídként szolgáljon a magyar területen élő németek számára.[9]

Raz Segal, genocídium- és holokaussztörténet-szakértő, hangsúlyozza a kelet-közép-európai határvidékek második világháború előtti történetének feltárásának fontosságát. Ezek a régiók, már a nácik hatalomra kerülése előtt is, a trianoni békeszerződést követő nacionalista magyar projekt eredményeként különösen hajlamosak voltak a tömeges erőszakra.[10] Segal a különböző térbeli nemzetiségi küzdelmeket az országok területkormányzási politikájától eltérő egységként kezeli, és úgy érvel, hogy az erőszak többrétegű rendszere volt így jelen. Rámutat a határon túli magyarországi erőszak egy fontos aspektusára: nevezetesen arra, hogy „a holokauszt mintegy félmillió magyarországi áldozatának körülbelül fele a határon túli területeken élt".[11]

---

8 Pittaway, Mark. „National Socialism and the Production of German – Hungarian Borderland Space on the Eve of the Second World War" in *Past & Present* 216/1, 2012, 147–152. https://doi.org/10.1093/pastj/gtr028

9 Pittaway, 2012, 148.; Ezek a térségi projektek imperialista tervezetek voltak, hiszen a végső cél a határ menti magyarországi német kisebbségek a Harmadik Birodalomhoz való kötése volt, lásd Pittaway, 2012, 151–152.

10 Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945,* Stanford: Stanford University Press, 2016. 5–6. https://doi.org/10.11126/stanford/9780804796668.001.0001

11 Segal, 2016, 15.

A burgenlandi lovárák

Azok a lovárák, akik a burgenlandi határvidéken éltek az 1938-ban megkezdődött teljes körű üldöztetésük idején, a 20. század előtti „sikeres" betelepítésnek köszönhetően kerültek erre a területre. Mária Terézia császárnő és fia, II. József császár 18. századi rendelkezései kényszerítették a nomád roma csoportokat a letelepedésre, a lovárák egy részét kimondottan a Magyar Királyság legnyugatibb részére.[12] A többi magyarországi roma csoportokhoz és családokhoz hasonlóan a lovárák a társadalom legalsó rétegébe tartoztak, mert asszimilációra vagy integrációra soha nem került sor, és a befogadó társadalom szemében kívülállók maradtak.

A lovárák és más roma csoportok ilyetén megítélésük miatt marginalizálódtak a társadalomban, és mivel a 20. században a romák többsége írástudatlan volt, kutathatóságuk különösen limitált. A második világháború előtti magyarországi roma csoportokról szóló antropológiai tanulmányok többsége ráadásul vagy romanticizált vagy túlzottan sztereotipikus és rasszizmusba ágyazott ábrázolásokat mutat be.[13] Fontos kivétel Erdős Kamill munkássága, akinek az 1950-es években több magyarországi roma közösséget érintő néprajzi kutatása máig az egyik legértékesebb dokumentált antropológiai gyűjtemény. Erdős munkásságának ereje abban rejlik, hogy oláh romákkal élt együtt évekig. Egyik legnagyobb eredménye – a roma családok mindennapi életében való elmerülés révén – a magyarországi romák azonosítása és kategorizálása volt.[14]

Az oláh romákat hivatásuk alapján kategorizálja tovább Erdős, és a legnagyobb csoportot a lovára romák alkotják.[15] Erdős szerint az oláh romák szétszórva éltek Magyarország egész területén a háborút követő években, és főleg a Duna–Tisza közén, illetve a keleti területeken, a Tiszántúlon tudta

12 Thurner, Erika. *National Socialism and Gypsies in Austria,* Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2006. 36.

13 Például Vekerdi József. „Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigánykutatásokban" in *Erdős Kamill cigánytanulmányai,* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 78. sz., Békéscsaba: Erkel Ferenc Múzeum, 1989. 7–14.

14 Erdős Kamill, *Erdős Kamill cigánytanulmányai,* 42.

15 Erdős lovári törzsnek írja, mely csoport lókereskedők és lókupecek szakmájából állt. Erdős kategorizálását a munkásságáról szóló időszaki kiállításban, a budapesti Néprajzi Múzeumban is meg lehetett tekinteni (2023. május 23. – 2024. június 23.). Ezúton is köszönöm az Erdős-hagyaték őrzőjének, a gyulai Erkel Ferenc Múzeumnak és dolgozóinak a segítséget kutatásomhoz.

őket megfigyelni.[16] A Dunántúlon (beleértve Burgenlandot is) az oláh romák követésének nehézsége abból a letelepedési szabályozásból is adódott, amely rokonsági alapon osztotta fel a csoportokat. Ez magyarázhatja, hogy a Lakompak táborban internáltak százai miért viselték ugyanazt a vezetéknevet, köztük Sztojka, Horváth, Sarközi, Károly, Lakatos, Hódosi, Újvari, Pápai, Sipos, Takács, Rigó és Baranyai, akár különböző írásváltozatban.[17]

A lakompaki tábor

A burgenlandi Lakompakban 1940. november 23-án a környékbeli romák számára létrehozott koncentrációs tábor a központi nemzetiszocialista hatóságok által hozott rendeletek, valamint helyi kezdeményezés nyomán kezdett el működni.[18] Erika Thurner és Gerhard Baumgartner történészek rámutatnak a helyi hatóságok tevékenységének úttörő szerepére, amelyet a nemzetiszocialista elgondolás csupán követett. Thurner kutatásaiból kiderül, hogy a helyi rendőrök már azelőtt regisztráltak roma személyeket, hogy a nácik annektálták Ausztriát, majd kiterjesztették romaellenes törvényeiket a régióra.[19] Már 1928-ban létrehoztak egy nyilvántartó hivatalt, amely összegyűjtötte a burgenlandi régióban élő roma férfiak és nők ujjlenyomatát és arcképét. Mire a nemzetiszocialista kormány 1938-ban hivatalosan átvette a közigazgatást és a rendfenntartást, a helyi rendőrségi erők már mintegy 8000 romát le is tartóztattak.

Baumgartner is rámutat a határ menti kontextus megértésének fontosságára a kialakuló romaellenes szabályozásban, mivel a két új nemzetállam – Magyarország és Ausztria – rendőrségei az első világháború vége óta együttműködtek.[20] Ez a kettős erő razziák sorozatát hajtotta végre a roma

16 Erdős, 1989, 45.

17 Baumgartner, Gerhard. „*Zigeunerlager Lackenbach*": *Liste Der Identifizierten Opfer 13. 11. 2010, Im Gedenken an Den 70. Jahrestag Der Errichtung Des „Zigeunerlagers Lackenbach" Am 23. 11. 1940*, Vienna: KANZLEI – Internationaler Verein für Wissenschaft und Kultur, 2010.

18 Thurner, 2006, 42.; Baumgartner, Gerhard. „Einfach Weg: Zum 'Verschwinden' Der Romasiedlungen Des Burgenlandes 1938–1945 Und Den Schwierigkeiten Der Rekonstruktion Ihrer Wohn- Und Besitzverhältnisse" in *Österreichische Zeitschrift Für Geschichtswissenschaften* 10/2, 1999, 240–241. https://doi.org/10.25365/oezg-1999-10-2-4

19 Thurner, 1999, 38.

20 Baumgartner, Gerhard. „A nyugatmagyarországi és burgenlandi cigányok és romák elűzése és meggyilkolása" in *Vasi Szemle* 76, Special issue: border(hi)stories, 2022, 31.

településeken a két világháború között, melyek során minden lehetséges információt begyűjtöttek a roma családokról, melyeket az anyakönyvi hivatalokban dolgoztak fel. Az így létrehozott anyakönyvi kartonok alkották azt a dokumentációs alapot, mely lehetővé tette a roma személyek szisztematikus begyűjtését, bebörtönzését és koncentrációs táborokba való deportálását az 1930-as évektől kezdve.[21] Az a tempó, amellyel az összegyűjtések és az első deportálások zajlottak, azt mutatja, hogy a helyi hatóságok is egy „cigánymentes Burgenlandot" akartak, miként azt a helyi náci propaganda hirdette céljaként.[22] Emellett a helyi erők az 1938-as központi náci utasítások után is folyamatosan azon munkálkodtak, hogy a roma lakosságot bebörtönzésre és sterilizálásra ítéljék.[23]

Alig néhány héttel az *Anschluss* után, a helyi romaellenes lobbi[24] azt is elérte, hogy megkezdődjenek az első deportálások a dachaui koncentrációs táborba, s a deportáltak közül sokan lovárák voltak.[25] Az 1939. június 5-én elfogadott, „A burgenlandi cigánypestis leküzdése" című rendelet jogalapot biztosított további 3000 roma személy azonnali deportálására, még mielőtt a Heinrich Himmler vezette Birodalmi Biztonsági Főhivatal elrendelte volna a tranzittáborok létrehozását kifejezetten a régió roma lakosai számára.[26] Ezeket a táborokat speciális internálótáboroknak tervezték, de magukon viselték a koncentrációs és munkatáborok jellegzetességeit is, ahol egyszerre történhetett a genealógiai nyilvántartás, a kényszermunka és a kötelező sterilizálás.[27]

A lakompaki internáló- és tranzittábor létrehozására és fenntartására egyfajta önkéntes egyesületet *(Zweckverband)* alapítottak.[28] Ez az egyesület volt felelős a tábor működésének pénzügyeiért, míg a Bécsi Bűnügyi Rendőrség Főparancsnoksága minden más operatív kérdésért, mint például a bebörtönzés, az adminisztráció és az őrzés logisztikája. Más SS-vezette

21 Baumgartner, 2022, 32.
22 Itt a burgenlandi náci propagandára utalok, lásd Baumgartner, 1999, 243.
23 Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies,* Oxford: Oxford University Press, 2000. 116. https://doi.org/10.1093/oso/9780195125566.001.0001
24 Ennek vezetője Tobias Portschy, nemzetiszocialista politikus és osztrák ügyvéd volt.
25 Thurner, 1999, 39.
26 Baumgartner, 2022, 36–37.
27 Milton, Sybil. „Sinti and Roma in Twentieth-Century Austria and Germany" in *German Studies Review* 23/2, 2000, 321. https://doi.org/10.2307/1432677
28 Thurner, 1999, 43.

koncentrációs táborokhoz hasonlóan a lakompaki tábor is önigazgató volt. Míg az őrszemélyzet a bécsi rendőrség állományából került ki, a belső rend fenntartására láger rangidősöket *(Lagerältester),* az úgynevezett kápók szerepére pedig rabokat választottak ki. A fennmaradt és meg nem semmisített dokumentumokból kiderül, hogy ezeket a szerepeket néhány lovára férfi is betöltötte: Horváth Ferenc például a láger egyik korelnöke volt, Pápai Rupert és Sarközi Alexander pedig kápók voltak.[29]

A Lakompakból Auschwitz-Birkenauba történő deportálások az úgynevezett „Auschwitz-rendelettel" kezdődtek, melyet Heinrich Himmler adott ki 1942. december 16-án. A rendelet célja Németország és Ausztria „megtisztítása" volt roma lakosaiktól. Más vezető náci személyek rosszallása ellenére azonban ez a rendelet néhány figyelemre méltó kivételt tartalmazott.[30] Egy másik Himmler-rendelet ugyanis egyértelműen kategorizálta a romákat, eszerint a „fajilag tiszta cigányok" mentesültek a deportálás alól, míg a félig „árja" német s félig romák vagy szintók[31] nem.[32] A mentességet élvező kategóriák szerint a lakompaki táborban bebörtönzött lovárák többségének nem kellett volna a deportálási listákon szerepelnie, de az egész kategorizálási folyamat meglehetősen önkényes volt ahhoz, hogy lovára családokat deportáljanak Auschwitz-Birkenauba.[33] A rendelkezésre álló, korlátozott számú deportálási listák alapján Thurner kutatásai azt mutatják, hogy azok a lovára egyének, akiknek sikerült megszerezniük a magyar állampolgárságot, mentesültek az Ausztriából Auschwitzba való deportálás alól, de ez is kivételes esetben történhetett meg, a fennmaradó dokumentumok összesen öt ilyen esetet mutatnak.[34]

Azokat, akiket Himmler csoportosítása szerint nem tekintettek „fajilag tiszta cigányoknak", és 12 évnél idősebbek voltak, a bevezetett jogszabály

29 Thurner, 1999, 48.

30 Lewy, 2000, 140.

31 A Szintók (vagy roma nyelven többes számban ragozva *sinti*) egy romacsoport jelölője, mely többségében a német romákat foglalja magába.

32 Lewy, 2000, 140–143.

33 Más történészek és kutatók ugyanerre a következtetésre jutottak azzal kapcsolatban, hogy a kategorizálás-alapú mentesítés valójában nem történt meg, lásd Lewy, 2000, 149. és Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka and Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma (szerk.). *Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau,* New York: K.G. Saur, 1993. XXXI.

34 A Thurner által bemutatott listákon, akiket lováraként azonosítottam, a következők voltak: Sarközy Mária, Sarközy Veronika és Hodoschi Theresia. Lásd Thurner, 1999, 76.

szerint sterilizálni kellett.[35] Azokat az egyéneket, akik nem egyeztek bele a sterilizálásba, deportálásra ítélhették, és az Auschwitz-rendelet rendelkezései alapján már nem kaptak többé mentességet. A fennmaradt dokumentumokból és az új intézkedések sürgős végrehajtásának káoszából nem világos, hogy a sterilizáláshoz való hozzájárulás pontosan mit jelentett azok számára, akik e rendelet idején már a táborokban voltak. Az osztrák és német romáknak és szintóknak, akiket nem zártak börtönökbe vagy tranzittáborokba, sterilizálás alá kellett vetniük magukat, ahogyan az már 1933 óta valós gyakorlat volt Németország területén. Gisela Bock történész azt állítja, hogy „minden sterilizáció kötelező volt, egyik sem a sterilizált személy szabad akaratából történt".[36]

A lakompaki tábor második nagy deportálási hulláma 1943 márciusában, áprilisában és augusztusában történt. A Himmler-féle auschwitzi rendeletet követően Burgenland vasútállomásairól több alkalommal is deportáltak embereket Auschwitz-Birkenauba.[37] A vonatok többsége a birkenaui rámpákra érkezett, de Lakompakból nem maradtak fenn olyan deportálási listák, amelyek alapján rekonstruálni lehetne az elhurcoltak pontos számát.[38] A deportáltakat Auschwitz II, azaz Birkenau BIIe részlegbe irányították, amelyet „cigánytábornak" vagy „cigány családi tábornak" is neveztek.[39] Néhányukat kiszelektálták és továbbdeportálták más koncentrációs táborokba, több romnját (roma nőket) például Ravensbrückbe. Akik a BIIe táborban maradtak, mind halálra voltak ítélve, vagy a láger körülményei és betegségek okozták a halálukat, vagy a gázkamrákban haltak meg. Ezt a táborrészt a nácik 1944. augusztus 2-án számolták fel végleg, amikor 24 óra leforgása alatt az összes ott tartózkodó romát megölték.[40]

Lakompakban is számos haláleset történt a tábor létesítésének kezdetétől. Erika Thurner az 1941 januárja és 1942 februárja között keletkezett, egyetlen fennmaradt lakompaki tábori adminisztráció által készített napló

35 Lewy, 2000, 142.

36 Bock, Gisela. „Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Racism" in David Crew (szerk.). *Nazism and German Society, 1933–1945,* London: Taylor & Francis Group, 1994. 114.

37 Baumgartner, 2022, 40.

38 Thurner, 1999, 66–67.

39 Németül *Zigeunerlager* vagy *Zigeunerfamilienlager*.

40 *Memorial Book,* 4., Baumgartner, 2022, 41., Lewy, 2000, 162–166., Milton, 2000, 323.

alapján elemzi a halálozási arányok mintázatát.[41] A táborparancsnok által vezetett napló említi a tífuszjárványt, illetve rögzíti, hogy a legtöbb halálesetet a „hasmenés" és az „influenza" okozta.[42] Ezeket a bejegyzéseket azonban a hatóságok utasításaira írták,[43] így ez a forrásanyag is az elkövetői dokumentáció megbízhatatlanságát hangsúlyozza. Emiatt a halálesetek teljes vagy akár részleges, de reprezentatívnak szánt számának feltüntetése az elkövetői terveket rekonstruálná, amit tudományetikai okokból ebben a cikkben és más munkámban is határozottan elkerülök és ellenzek. Figyelembe véve azonban a táborhelyről fennmaradt elkövetői források hiányosságát, felmerül a kérdés, hogy Lakompak a kényszersterilizálás helyszíne is volt-e. A háború kitörése után a náci Németország sterilizációs projektje fajnemesítésből népirtási szándékúvá vált. Tömegeket célzott meg, nem csak egyéneket, és az 1933-as, úgynevezett „Sterilizációs törvény"[44] előírásait követve német kórházak helyett a helyszíneket koncentrációs és haláltáborokban jelölték ki. A tömegsterilizációs törekvések kísérleti jellegűek voltak, és szigorú titoktartás jellemezte őket, még a kísérletek áldozatai sem tudhatták, mi történik velük. A tömeges sterilizációs projekt mögött álló legfőbb hivatalnok szintén Heinrich Himmler volt.

A sterilizálás kérdése a lakompaki táborban

Az a kérdés, hogy a lakompaki táborban bebörtönzött nőket és férfiakat sterilizálták-e, az úgynevezett „nürnbergi orvosperben" is felmerült, amely az 1946. november 21. és 1947. augusztus 20. között zajló, a másodrendű náci vezetők ellen folytatott nürnbergi katonai persorozat első része volt (U.S.A. v. Karl Brandt et al.). A röntgen- és injekcióalapú sterilizálási módszerek mellett a vádirat „különböző gyógyszereket" is említ a terméketlenné tétel eszközeként.[45] Az egyik ilyen fontos oknyomozati információ, amellyel a vádhatóság rendelkezett, a bizonyos *Caladium seguinum* nevű gyógynövényt

41 Thurner, 1999, 67–73.

42 Josef Hajek volt a táborparancsnok a fennmaradt napló idején, lásd Thurner, 1999, 49.

43 Thurner, 1999, 68.

44 Németül *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses,* amelyet 1933. július 14-én fogadtak el.

45 A röntgensugaras és injekciós kísérletek Auschwitz II-ben és Auschwitz I-ben a sterilizálás és kasztrálás eszközei voltak dr. Horst Schumann és dr. Carl Clauberg vezetésével.

nevezte meg, amely az akkori Németországban viszonylag jól ismert volt.[46] Ezen tömeges gyógyszeres sterilizálás fő vádlottja Adolf Pokorny volt, aki felhívta Himmler figyelmét a gyógynövényre, melyről úgy vélték, hogy alkalmas arra, hogy rövid idő alatt sokakat meddővé tegyenek.

Egy dr. Gerhard Madaus és dr. Friedrich Koch által írt tanulmány alapján Pokorny azt írta Himmlernek, hogy a *Caladium seguinum* olyan hatékony anyagot tartalmaz, amely szájon át vagy injekció formájában elősegítheti a tömeges sterilizálást.[47] Gerhard Madaus egyike volt a három testvérnek, akik 1919-ben megalapították a Dr. Madaus & Co. gyógyszeripari céget, amely kifejezetten ezzel a növénnyel is foglalkozott. A Madaus-kiadványok nyomán Pokorny azt is elmagyarázta Himmlernek, hogy embereken kellene kísérleteket végezni, és meg kellene találni a szintetikus előállítás módját, mert a növényt dél-amerikai származása miatt nehéz termeszteni. Himmler ezért 1942 telén megbízta a Német Birodalom gazdasági és igazgatási főirodájának vezetőjét, Oswald Pohlt, hogy indítsa el ezt a projektet.[48]

Néhány hónappal később, 1942 augusztusában Karl Gerland, az Alsó-Duna-vidék – amely a burgenlandi terület közigazgatási kerületében helyezkedett el – körzetvezető-helyettese szintén levelet írt Himmlernek a *Caladium seguinum* gyógynövényről. Ebben a levélben Gerland felajánlja, hogy a bécsi orvosi kar farmakológiai intézete egy dr. Ferhinger nevű orvos irányításával felkarolja a gyógynövény további kutatását, és a lakompaki tábor foglyain emberkísérleteket kezd.[49] A válaszlevelek a helyettes iránti elkötelezettségről tanúskodnak, a fennmaradt dokumentációból – mindössze két levélből – azonban nem derül ki egyértelműen, hogy zöld utat kaptak-e a lakompaki táborban végzett sterilizációs kísérletek folytatásához.

---

46 Timmermann, Carsten. „Rationalizing 'Folk Medicine' in Interwar Germany: Faith, Business, and Science at 'Dr. Madaus & Co.'" in *Social History of Medicine* 14/3, 2001, 459–482. https://doi.org/10.1093/shm/14.3.459

47 Dr. Adolf Rudolf Pokorny, „Letter to Heinrich Himmler proposing chemical sterilization experiments" n.d., Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project,* utolsó hozzáférés 2024. február 1.

48 Heinrich Himmler, „Letter to Oswald Pohl authorizing chemical sterilization experiments" 1942. március 10, Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project,* utolsó hozzáférés 2024. június 3.

49 Karl Gerland (K. Gund), „Letter to Heinrich Himmler" 1942. augusztus 24., Harvard Law School Library, NO039.

A háborús orvosi perben az amerikai ügyészség azonban, miután a növény koncentrációs táborokban való felhasználásának bizonyításával megalapozta a vádat, a következőképpen járt el: „Az ügyészség őszintén elismeri, hogy nincs bizonyítéka arra, hogy ez a szer hatásos volt az emberek sterilizálására. Nem találtunk senkit, akit ténylegesen sterilizáltak vele. Azt állítom, hogy ez mindenesetre kétségtelenül bűncselekmény. Nagyon komolyan remélem, hogy a drog nem eredményezett tartós sterilizációt, és mindannyian örülhetünk, hogy ha igen, akkor látszólag nem tudták nagy mennyiségben előállítani azt a növényt, amelyből ezt a szert nyerték."[50] Ez technikailag megfelelő következtetésnek tűnhet e gyógynövény hatékonyságáról a vizsgálat lezárásaként, azonban erre a perre csupán egy évvel a háború után került sor. A nyomozási volumen az előkészületek során nem volt megfelelő mennyiségű ahhoz, hogy fényt vessen a gyógynövény hatékonyságára, illetve arra sem, hogy kísérleteztek-e embereken. Az ügyészség nem folytatta tovább ezt a nyomozást, ahogy az amerikai katonai törvényszék sem.[51] Ezt követően a vád nem tartotta magát sikeresen Pokornyval szemben, ami végül nemcsak a vádlott felmentéséhez vezetett, hanem jelentősen befolyásolta a sterilizálás (bármilyen eszközzel történő) bűncselekményként való minősítését a perben.

Ennek a felmentő ítéletnek többszörös jelentősége van, ami az Amerikai Katonai Törvényszék eredménytelen döntésének széles körű hatását eredményezte. Először is, olyan jogi precedenst teremtett, amelynek eredményeként a *Caladium seguinum*mal végzett orvosi kísérletekért felelős elkövetők elleni további büntetőeljárást leállították. Bár Pokorny részvétele a gyógynövénnyel végzett sterilizációs kísérletek egész sorában valóban megkérdőjelezhető, a projekt mögött álló tényleges orvosi szakemberek jelen voltak a tárgyalóteremben. Gerhard Madaus 1942-ben meghalt, de testvérei, Friedemund és Hans Madaus 1945-ben újjáépítették vállalkozásukat Kölnben.[52] Dr. William Koch, aki alaposan foglalkozott a *Caladium seguinum* kutatásával, még tanúskodott is a tárgyaláson. Az összes tanú, aki a Dr. Madaus & Co. céggel kapcsolatban állt, azt állította, hogy a kísérlet felelősei nem voltak képesek: 1. a növényt Dél-Amerikából importálni; 2. Németországban termeszteni és 3. szintetikusan reprodukálni. Ezek a kijelentések nemcsak azért kérdé-

50 Nuremberg Military Tribunals, „Transcript for NMT 1: Medical Case" 525, Harvard Law School Library, *Nuremberg Trials Project,* utolsó hozzáférés 2022. szeptember 17.

51 Ennek okait és hatásait a doktori disszertációm utolsó fejezetében elemzem.

52 Timmermann, 2001, 480.

sesek, mert a vádat elkerülni igyekvők (valószínűleg hamis) állításairól van szó, hanem azért is, mert a rendelkezésre álló források ennek ellenkezőjét bizonyítják.

A Dr. Madaus & Co. már az 1920-as évektől kezdve importált nyersanyagokat Amerikából a németországi telephelyeire, hogy nagy mennyiségben termessze a növényeket a saját területein.[53] A tömegtermelés rendkívül fontos volt a Dr. Madaus & Co. számára, mivel a vállalat erre építette üzleti modelljét.[54] A *Caladium seguinum* a repertoárjuk része volt, és legalább 1936 óta kutatták biológiai intézetükben.[55] Ezt bizonyára Himmler, Pohl és minden más náci tisztviselő is tudta, aki személyesen látogatott el a Madaus céghez, hogy megoldja az import és a termesztés problémáit. A nürnbergi orvosperben részt vevő más német orvosszakemberek ráadásul jobban ismerhették Madausék munkáját, mivel az a háború előtt „a népi orvoslás mozgalmának markáns főszereplője" volt.[56] A Dr. Madaus & Co. vezető kutatóorvosa, dr. Koch egyértelműen hamis tanúvallomást tett a *Caladium seguinum* hatástalanságáról, mivel a cégnél a növény termesztése szigorú ipari előírásnak megfelelő szakmai kutatások alapján történt. A gyógynövényekből származó anyagok feldolgozását gépesítették, minőségvizsgálatokat végeztek, és a gyógynövények háziasítása tömegesen zajlott a cég különböző telephelyein, a saját kémiai laboratóriumukban, biológiai intézetükben és egy általuk fenntartott farmon.[57] A nürnbergi orvosperben tanúskodó Dr. Madaus & Co.-vezetők közül mégsem kellett senkinek elszámolnia tetteivel. Ezt követően a felmentés okai maradtak fenn a történeti beszámolókban, és a tettesalapú narratíva központi maradt a holokauszt alatti gyógynövény-sterilizációs kísérletek megértésében.

Míg a holokausztörténelem korai kutatásai cáfolták a *Caladium seguinum*mal végzett sterilizációs kísérletek lehetőségét, a kölni kommunista párt

53 Timmermann, 2001, 467.

54 Gaudillière, Jean-Paul. „Professional and Industrial Drug Regulation in France and Germany: The Trajectories of Plant Extracts" in Jean-Paul Gaudillière – Volker Hess (szerk.). *Ways of Regulating Drugs in the 19th and 20th Centuries*, New York: Palgrave MacMillan, 2013. 78. https://doi.org/10.1057/9781137291523_4

55 Timmermann, 2001, 477.; Ezt egy Madaus & Co. elleni magánnyomozásban is megemlítik, lásd „Bemerkungen", 1948. február 24., Berlin Szövetségi Levéltár – BArch, DY 54, 21-es füzet, 67. sorszámú dokumentum.

56 Gaudillière, 2013, 76.

57 Gaudillière, 2013, 79.

tagjai hevesen próbálták bíróság elé állítani a Dr. Madaus & Co. vezetőit. Ennek az alulról jövő erőfeszítésnek az egyik vezéralakja Kurt Bachmann volt, aki a német antifasiszta mozgalom egyik kulcsfigurájaként segített létrehozni a náci rezsim áldozatainak egyesületét (VVN[58]). Az egyesületet olyan holokauszttúlélők alkották, akik folyamatosan azon munkálkodtak, hogy azokat a náci bűnözőket, akik háttérbe szorultak a rezsim hírhedt vezetősége mellett – így például a gyógyszeripar fontos szereplőit – bíróság elé állítsák.[59] Az egyesület létrehozott egy osztályt a náci bűnök dokumentációinak összegyűjtésére, és saját nyomozó szolgálati egységet működtetett. Munkaanyagaik között szerepelnek a Dr. Madaus & Co. vállalatról szóló nyomozati jelentések, köztük a németországi Radebeulban működő gyógyszergyár egykori alkalmazottaival felvett tanúvallomások. A nyomozás két irányba haladt: az egyik a nürnbergi orvospert követően azt kutatta, hogy hol és hogyan termesztették a *Caladium seguinum*ot a cég ültetvényein, majd azt vizsgálta, hogy pontosan mit csináltak annak termésével, hiszen a háború idején „a növényi kivonatot két éven keresztül ampullákba töltötték, hetente kb. 5 kg-ot".[60] Feltételezésük szerint a gyógynövényt a buchenwaldi koncentrációs táborban sterilizálásra tesztelték. A másik vizsgálati irányvonal szerint szén-tetraklorid és árnika kombinációját, R17-es címkével ellátva, szintén használták a buchenwaldi koncentrációs tábor foglyain.

A jegyzőkönyvek valóban arra utalnak, hogy a *Caladium seguinum*ot a vállalat radebeuli telephelyén tömegesen szaporították. Otto Mögel, a Dr. Madaus & Co. egykori alkalmazottja azt vallotta, hogy dolgozott *Caladium seguinum*mal, ugyanis az ő feladata volt, hogy a gyógynövényekből kipréselje a kivonatot, amelyet aztán ampullákba töltöttek. Nyilatkozatában Mögel a következőket is állította:

---

58 Németül *Die Vereinigung der Verfolgten des Nazi-Regimes*.

59 United States Holocaust Memorial Museum, "Introduction to Records of the Association of Victims of the Nazi Regime (VVN) (Vereinigung Der Verfolgten Des Nazi-Regimes) at the German Federal Archives in Berlin" International Archival Acquisition Program of the United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C. (Berlin and Washington D.C.: Facts & Files Historical Research Institute Berlin, January 8, 2009), 2009. 110, USHMM, https://collections.ushmm.org/findingaids/RG-14.096M_01_sup_en.pdf letöltve: 2024. március 19.

60 Kurt Bachman. „Letter from Kurt Bachman to Buchenwald-committee" 1948. február 18., Barch, DY 54, 21-es füzet, 27. sorszámú dokumentum.

„1940-ben Anton Piprek felügyelő azt a feladatot kapta, hogy a Dr. Madaus & Co. biológiai intézet üvegházában egy úgynevezett Scheigrohrpflanze *(sic!) Caladium seguinum*ot ültessen. Arra kellett összpontosítania erőfeszítéseit, hogy ezt a növényt a lehető leggyorsabban szaporítsa, amit a következő évben meg is tett. A növények többségét a Botanikus Kertből kérték ki és onnan szállították. […] A következő időszakban szinte rendszeres időközönként hetente egyszer vagy kétszer 5 kg *Caladium seguinum* növényt préseltem ki."[61]

Ez a nyilatkozat ellentmond a nürnbergi perben a tanúk és az alperesek által elmondott vallomásoknak, miszerint nem állt rendelkezésre elegendő *Caladium seguinum* ahhoz, hogy a koncentrációs táborok foglyain tesztelni lehessen azt. Otto Mögel a kihallgatásán nem tagadta, hogy tudott arról, hogy erre a préselt anyagra az SS-nek volt sürgősen szüksége, mivel ő maga is látta Oswald Pohlt a telephelyi munka során. Mögel osztályvezetője, Hans Pisker „a titoktartás pecsétje alatt" közölte vele, hogy ha sikerrel járnak, akkor az üzemet sterilizálási célokra fogják használni.[62]

Anton Piprek, aki a *Caladium seguinum* szaporításáért volt felelős, 1948-ban szintén a rendőrségi nyomozás egyik tanúja volt. Ő eskü alatt ezt vallotta:

„1940/41-ben a Dr. Madaus & Co. alkalmazottjaként azt a megbízást kaptam, hogy a *Caladium seguinum*ot (Schweigrohrplanze) a lehető leggyorsabban szaporítsam. Erre a célra egy 15 méter hosszú üvegházat biztosítottak, és úgy két év alatt sikerült az állományt körülbelül 150 növényről több mint 400 növényre növelnem. Teljesen a sötétben tapogatóztam a növény felhasználásával kapcsolatban, de később különböző alkalmazottaktól hallottam, hogy ezt a növényt a külföldi munkások sterilizálására szánták."[63]

Hogy a célokról mennyire tudtak a különböző rangú beosztottak, az kérdéses. Azonban az összes tanúvallomásból kiderül, hogy legalább pletyka szintjén folyt beszélgetés a sterilizálás miatti feldolgozásról. Piprek vallomását megerősíti a Dr. Madaus & Co. biológiai intézetének egy másik volt alkalmazottja, aki azt állította, hogy „a Caladium növények teljesen elpusztultak, amikor a szovjet csapatok bevonultak".[64] Ez egyebek között arra is utal, hogy nagyobb mennyiségű növény állt rendelkezésre, mire a Vörös Hadsereg

61 Otto Mögel. „Eidesstatliches Erklärung" n.d., BArch, DY 54, 21-es füzet, 49. sorszámú dokumentum.

62 Mögel, 49.

63 Piprek, Anton. „Eidesstattliches Erklärung" 1948. február 12., BArch, DY 54, 21-es füzet, 46. sorszámú dokumentum.

64 „Bemerkungen" 1948. február 24., BArch, DY 54, 21-es füzet, 71. sorszámú dokumentum.

1945-ben megérkezett, továbbá arra, hogy a növénynek nem maradhatott nyoma. Ezt támasztják alá azok a tanúvallomások is, amelyek azt állítják, hogy amikor dr. Koch elhagyta Radebeult, a *Caladium seguinum*mal végzett kísérletsorozat jegyzőkönyveit magával vitte az amerikai csapatok által megszállt nyugat-németországi Kölnbe.[65]

A sterilizáció valószínűsége a lakompaki táborban

A lakompaki tábor 1941 végén kezdett kibővítéséről rendelkezésre álló feljegyzések között szerepel az üvegházak építése. Továbbá Julius Brunner, aki 1942-ben a tábor utolsó felügyelője volt, 1957-ben eskü alatt tett vallomásában azt állítja, hogy a táborhoz üvegház is tartozott.[66] Míg a Dr. Madaus & Co. nagyüzemben termesztette a *Caladium seguinum*ot, a burgenlandi régió náci vezetője, Gerland a határvidéken a kedvező éghajlat miatt különösen szorgalmazta üvegházak építését.[67] Himmler saját levelezései, illetve asszisztensének, Rudolf Brandtnak a levelei is azt támasztják alá, hogy az SS vezető nyitott volt minden olyan projekt finanszírozására, amely tömeges sterilizációt eredményezhetett.[68] A legfelsőbb náci vezetők ily mértékű elköteleződése, illetve a lakompaki tábor története tehát megengedi azt a feltételezést, hogy a *Caladium seguinum* számára építették azokat az üvegházakat, melyeket a dokumentációk is említenek. A nürnbergi orvosperben a tömegsterilizálás vádjának felmentésével együttesen az áldozatok hallgatása jelentős hatással volt a tömegsterilizáció emlékezetére, és így a kísérletek rekonstruálásának mai nehézségére. A hallgatás egyik legfőbb oka, hogy magát a kísérletet az áldozat előtt leplezték (mint más sterilizációs vagy kasztrációs beavatkozást más táborokban is). A háborút követő évtizedekben, mire a túlélő áldozatok a gyermeknemzési sikertelenségek és orvosi vizsgálatok sokasága után rájöhettek, hogy meddők és kísérleteztek rajtuk, a tömegsterilizálás – mint Himmler egyik fő népirtási terve – nem szerepelt a holokaussztörténelem

65 Bemerkungen.

66 Thurner, 1999, 90.

67 Karl Gerland (K. Gund). „Letter to Heinrich Himmler" 1942. augusztus 24., Harvard Law School Library, NO039.

68 A sterilizáció mint Himmler fő népirtási tervének elemzése, már a holokauszt-történetírás korai szakaszában is megfogalmazódik, lásd Poliakov, Leon. *Harvest of Hate: The Nazi Program for the Destruction of the Jews of Europe,* Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1954.

tudástárában, emiatt a hallgatás, esetleg kételkedés fennmaradt a túlélők részéről is.

Ráadásul a romákat, köztük a lovárákat is, egészen a mai napig rendkívüli diszkrimináció éri: tanúvallomásaikat vagy egyáltalán nem vették fel, vagy nem hittek, hisznek nekik. Paul Hodoschi 1957. november 24-én az osztrák kárpótlási konferencián szólalt fel ez ellen:

„Számunkra, cigányok számára Burgenlandban van egy másik probléma is a jóvátételekkel kapcsolatban, amelyet határozottan kezelni kell. Ez a lakompaki táborban fogva tartott, korábban faji alapon üldözött cigányok ügye, amelyet a kormány a mai napig nem ismer el. A kormány és más szervek azt állítják, hogy a lakompaki tábor nem volt koncentrációs tábor, mint Mauthausen, Lanzendorf vagy Wöllersdorf".[69]

Ez a leírás illeszkedik a történettudomány általános konszenzusához, mely szerint a roma túlélőkre az európai társadalmak úgy tekintettek, hogy „csak" társadalmi okokból és nem faji alapon üldözték őket a nácik, ami a diszkrimináció fenntartása szempontjából kényelmes felfogás.[70] Az elismerés és az igazságszolgáltatás hiánya hátrányosan hatott a túlélőkre, főleg miután megértették, hogy szavukat a bíróság nem különösen tekintette mérvadónak. Ez a tendencia más túlélő csoportokra is érvényes volt a közvetlenül a háború után lezajlott náciellenes perekben. Habár akkoriban ez a jogi figyelmetlenség rosszalló visszhangot váltott ki, mégis az „elhallgatás mítoszaként" könyvelte el a történelem.[71] A bécsi népbírósági perekben például, jóllehet befogadták a lovárák tanúságtételeit, a végítéleteknél az osztrákok, sőt az elkövetők tanúságtétele erősebb érvényű volt.[72]

Egy másik tényező, amely jelentős hatással volt a források keletkezésére, a túlélők írástudatlansága volt. Az ügyészi csoportok általában figyelembe vették az írástudatlan tanúkat, de nem törekedtek arra, hogy átfogó képet

69 Hodoschi, Paul. „Diskussionsbeitrag auf der österreich-Konferenz zur Wiedergutmachung" 1957. november 24., Dosszié 2606, DÖW.

70 Donert, Celia. „Introduction" in Celia Donert – Eve Rosenhaft (szerk.). *The Legacies of the Romani Genocide in Europe since 1945,* London: Routledge, 2021. 1. https://doi.org/10.4324/9780429296604-101

71 Erről bővebben a fenti tanulmánykötet bevezetőjében ír Celia Donert a romák esetében, a zsidók esetében pedig lásd Jockusch, Laura. *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe,* New York: Oxford University Press, 2012.

72 Ennek egy ékes példája Sárközi Alexander, a lakompaki tábor kápója elleni per, melyet 1947-ben tárgyaltak.

kapjanak a történetükről. Például a bécsi Népbíróságon a lakompaki táborfelügyelő, Franz Langmüller és Sárközi Alexander kápó elleni büntetőperben az egyik túlélő tanú, Theresia Hodosch férje, Lorenz Hodosch nem tudott „írni-olvasni, ezért nem is hallgatták ki írásban. Amikor a lakompaki lágerben uralkodó körülményekről és eseményekről kérdezték, a felesége, Theresia által tett vallomásokra hivatkozott."[73] Tehát feltehetőleg az ügyvédek és egyéb hatósági személyek előtt a férfi bólogatott a felesége által tett kijelentésekre, és bár együtt élték túl a lakompaki tábor meghurcoltatásait, saját gondolatait és értelmezéseit a hatóságok nem vették figyelembe. Lorenz saját elbeszélése tehát nem áll rendelkezésre. És ez csak néhány lehetséges ok a sok közül, hogy a túlélők miért nem tanúskodtak, nem tettek vallomást, vagy nem emlékeztek az orvosi kísérletekre, például a sterilizálásukra.

Ilsen About francia történész szerint a különböző okok feltárásánál sokkal fontosabb, hogy megkérdezzük, milyen következményekkel járnak ezek az elhallgatások a túlélőkre nézve.[74] Több roma család a bizalmatlanság, sőt romaellenes érzelmek folyamatos megtapasztalása után tagadta meg a nem-romákkal való beszélgetést, miközben a közösségi emlékezetük a családi egységeken belül is kezdett elhalványulni. About ezt „látens emlékezetnek" nevezi, ami töredezetté és nem lineárissá (talán még szöveg nélkülivé is) teszi a romák emlékezetét, és ez az európai roma identitás magjává vált. A 14 éves Mária, akit apjával együtt vittek el a hatóságok a toronyi óvodából, jó példája About elméletének. Holdosi Vilmosné Horváth Mária nyilvános visszaemlékezései ezt a látenciát mutatják, elbeszélése illeszkedik a magyar holokauszttúlélő roma identitáshoz. Emlékei a különböző táborokról, ahová deportálták, töredékesek és ellentmondásosak, mégis elképesztően fontosak, hiszen ő egyike azon ritka túlélőknek, akik megosztják üldöztetésük, sterilizáció miatti termékenységi küzdelmeik történetét.

Máriát 14 éves korában először Lakompakba deportálták, majd Auschwitzba, talán Dachauba, és végül Ravensbrückbe. Magyar nyelvű interjújában szerepel a magyarországi romák hírhedt tranzittáborába, Komáromba való kényszerszállítása is. Valahol a deportálásai során Máriát egy műtőasztalra

73 „Staatsanwaltschaft beim Volksgerichtshof Wien in Eisenstadt am 15. November 1954." Dosszié 0 9626, DÖW.

74 About, Ilsen. „Traces of Testimonies. Unfinished Narratives and Fragmented Memories of the Genocide of the Roma and Sinti" in Donert, Rosenhaft, 242. https://doi.org/10.4324/9780429296604-11

(vagy egy sima asztalra) fektették, megkötözték, majd egy sterilizációs kísérletnek vetették alá.[75] A Nácizmus Magyarországi Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezetének (NÜÉSZ) dolgozói szerint röntgensugárral sterilizálhatták, mert Mária azt mondta, hogy égő érzés volt.[76] Később a Mária ügyét felderítő NÜÉSZ-dolgozók, illetve a szakértő orvos azt firkantotta Mária kézzel írott vallomására, hogy „két injekció volt, míg ott volt heti rendszerességgel".[77] Mária az üldöztetése ideje alatt egyáltalán nem menstruált.

Mária körülbelül egy-két évvel a sterilizációs kísérlet után elvetélt első gyermekével. A következő két gyermeke halva született. Mária férje, Vilmos a temető melletti árokban temette el gyermeküket.[78] Az újszülöttet az orvos „vetélés" miatt nyilvánította halottnak, miután Mária szülése idő előtt megindult, ami a csecsemő halva születését okozta. Mária kézzel írt dokumentációja a következőket tartalmazza: „Sokáig beteg voltam, és még mindig élek, soha nem fogok meggyógyulni, soha nem leszek egészséges. Kilenc családom volt. Az első kettő közülük meghalt."[79] Mária egészségi állapota rossz volt, feljegyzések szerint 1956-ban több mint egy hónapig kórházban feküdt hepatitis miatt, és súlyos mellkasi fájdalmat *(angina),* hörgőgyulladást *(bronchitis)* és orsóférges fertőzést *(ascariasis)* diagnosztizáltak nála. Végül sikerült életet adnia gyermekeinek, Ilona 1948-ban, Etelka 1949-ben, Tibor 1952-ben, Mária 1954-ben, Vilmos 1955-ben, Judit 1956-ban, Hilda 1959-ben született meg.[80] Ilona és Etelka koraszülöttként jött világra. Ilonát 1948-ban egy Korcsis Sándorné nevű asszony szoptatta, mert Máriának nem volt elég anyateje.[81] Tibor nyolc hónapos korában fertőző betegségben meghalt.

---

75 Kézzel írott jegyzet, március 5., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz, Ügyszám 155., 2971. oldal.

76 A NÜÉSZ-ről és a kompenzációs anyagokról bővebben lásd Klacsmann, Borbála. „After the Storm: The Long-Term Consequences of the Holocaust and Compensation in Hungary" in Yfaat Weiss (szerk.). *Dubnow Institute Yearbook XVIII*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022. 233–256.

77 Torony-Dozmat község tanácsa, „Jegyzőkönyv" március 13., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz, Ügyszám 155., 2995. oldal.

78 Torony-Dozmat község tanácsa.

79 Torony-Dozmat község tanácsa.

80 Orvosszakértőnek írott levél, január 21., 1963, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2975. oldal, és Kézzel írott jegyzet, március 5., 1963., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2971. oldal.

81 Korcsis Sándorné. „Nyilatkozat" n.d., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2989. oldal.

Mária lánya, a kisebbik Mária szívbeteg lett, míg fia, Vilmos szintén májgyulladásban szenvedett 1955-ben. Juditról megállapították, hogy fejlődési rendellenességgel küzdött. Hilda csak négyéves korában kezdett el járni. Ilona iskolája 15 éves korában írt igazolást az akkor nyomozó Vöröskeresztnek és a NÜÉSZ-nek arról, hogy Ilona még mindig 5. osztályos, mert négyszer kellett megismételnie a tanévet, akárcsak húgának, Etelkának.[82]

Az, hogy Máriának a felszabadulását követő években két vetélése és egy halvaszülése, egy vetélése és két halvaszülése vagy három vetélése volt-e, nem világos. A sterilizációs kísérlet részleteiről szóló, kézzel írott feljegyzésekben az igék egyes szám első és egyes szám harmadik személyben váltakoznak, ami arra utal, hogy a feljegyzések a Máriával folytatott beszélgetés közben készültek. A másik, az ő nevében írt, a NÜÉSZ által felvett és hivatalosan archivált kéziratos tanúvallomásban úgy tűnik, mintha ő beszélne (végig egyes szám első személyben), mégis más személy által írt átirat, ami Holdosi Vilmosné saját kezű aláírása által válik világossá. Ez arra utal, hogy Mária nem tudott, vagy nem gyakran írt. Általános gyakorlat volt azonban az is, hogy a Vöröskereszt és a NÜÉSZ munkatársai maguk töltötték ki a kártérítési dokumentumokat, miután az igénylők részletezték a velük történteket.[83] Klacsmann Borbála kutatása szerint ez a folyamat több esetben az események elmondásának megváltoztatásához vezetett, vagy azért, mert az érintettek egy meggyőzőbb ügyet akartak bemutatni, vagy azért, mert a túl részletesen leírandó fájdalmas emlékek elmosódott vagy hamis emlékképekhez vezettek. Ennek a folyamatnak a jellegzetességei határozottan megmutatkoznak Mária dokumentumaiban, a vetélések és halvaszülések száma például változik visszaemlékezéseiben. Amikor a nyomozók azonban elérkezhettek volna arra a pontra 1963 nyarán, hogy teljesen megkérdőjelezzék a Máriával történt sterilizációs kísérletek valódiságát, postán érkezett egy orvosi igazolás egy, a nő lakóhelyéhez közeli kórházból, mely szerint Mária ismét szült egy gyermeket, aki két nap múlva elhunyt.[84]

Bár könnyű azt feltételezni, hogy Mária igazából tudta, hányszor vetélt el vagy vesztette el újszülöttjét a szülés után, ugyanúgy lehet azt is feltételezni, hogy valójában nem emlékszik rá. A holokauszt alatti sterilizációs kísérlet

82 Toronyi Általános Iskola, „Igazolás" 1963. január 5, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2991. oldal.

83 Klacsmann, 2022, 241.

84 Szülészeti és Nőgyógyászati Osztály, Markusovszky Kórház, „Igazolás," 1963. július 29, MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2985. oldal.

során szerzett tapasztalatairól szóló saját megnyilatkozásaiban Mária többször is elmondja, hogy ezekben a helyzetekben elájult, sőt leesett a műtőasztalról, ott hagyták, és borzalmas fájdalmakat élt át, amikor felébredt. Ez nemcsak akkor fontos szempont, amikor megpróbáljuk „tisztázni a történetét" ezzel az emlékkel kapcsolatban, hanem akkor is, amikor a háború utáni tudatát vesszük górcső alá. A kényszersterilizálás kétségkívül traumatikus élmény az áldozatok életében, mégis a kártérítés, illetve e történet rekonstruálása érdekében arra kérték őket, hogy meséljék el, méghozzá a lehető legpontosabban. A Mária kártérítési igényét intéző tisztviselőknek például arra kellett valamilyen bizonyítékot találniuk, hogy Auschwitzban volt, azért, hogy az ügyét egyáltalán elfogadják.[85] Pedig teljesen nyilvánvalónak tűnik, hogy Mária, akárcsak más (írástudatlan) áldozatok, csak azután tudta meg a különböző helyszínek és táborok pontos nevét, ahová korábban deportálták, miután a nyilvánosság érdeklődését felkeltette Auschwitz és az ő története, vagy miután a Holdosi család elkezdett róla beszélni otthon (ha egyáltalán emlegették otthon). Bármennyire is töredezettek és ellentmondásosak a vallomásai, kétségtelen, hogy Mária sterilizációs kísérleten esett át, ami élete során súlyos következményekkel járt. Márpedig amíg a történettudomány (vagy a kártérítési nyomozások) számára az a fontos, hogy az események tökéletes rekonstrukciójára törekedjen, Mária meddőségi küzdelme igencsak háttérbe szorul.

Konklúzió

Erre a szemponttévesztésre kívánja a disszertációm felhívni a figyelmet, ugyanis a túlélők meddőségi küzdelmeinek feltárható történelmi hátterük van. A nemzetiszocialista felsővezetés, illetve náci orvosok célkitűzésétől kezdve a közvetlenül a háborút követő, politikailag erősen befolyásolt bírósági pereken át, a tömegsterilizációs törekvések titkossága erősen hatott ennek a fajta atrocitásnak a kollektív emlékezetére. A történelmi megismerést bonyolítja az áldozatok gyakran nem lineáris, fájdalommal vagy szégyennel teli emlékezete, melyet az elkövetők által készített dokumentációk történelmi interpretációja, valamint a háború utáni társadalmi keretezés meg is szilárdított. Emellett fontos kiemelni, hogy a roma – és lovára – emlékezeti módozatok jelentősen eltérhetnek a megszokottól. Az esetek nagy részében

85 Temesvári, „Levél Petrányinénak," 1972. augusztus 23., MNL OL XIX-L-BEG-01, 868. doboz., Ügyszám 155., 2962. oldal.

az áldozatok nem feltétlenül írásban rögzítették az emlékeiket, s általában családon belül közvetítették azt, nem a többségi társadalomnak.[86] Emellett, amennyiben a hatóságok érdeklődtek a különböző perek előkészületeiről a háborút közvetlenül követő években, nem a teljes megismerésre törekedve vagy bizalmi pozícióból keresték fel a roma túlélőket, és ez a hozzáállás szintén jelentősen hatott a kollektív emlékezetre. Míg napjainkban azok a levéltárak, melyek a holokauszttörténelem dokumentumait tárolják, egyre hangsúlyosabban mutatják be a roma áldozati csoportot is, keretezésük továbbra is a roma emlékezettől idegen, s inkább a zsidóságra jellemző emlékezeti módokat követi.[87] Ez a többrétegű, strukturális „akadálypálya" pedig eltereli a figyelmet az atrocitások valódi természetéről,[88] mint például a sterilizációs kísérletek háború utáni súlyos következményeiről.

Míg a holokauszttörténészek azon vitatkoztak évtizedeken keresztül, hogy a romák áldozati száma mennyiben tér el a zsidó áldozatokétól,[89] elhanyagolták a fent kifejtett strukturális nehézségek áthidalására való törekvést, új kutatási módszertanok kigondolását, kidolgozását. Ezzel a tanulmánnyal kívánom visszairányítani a figyelmet a kvalitatívabb kérdésekre: mit jelentett a náci genocídium a roma áldozatoknak, s miben változtatta meg a túlélők életét felszabadulásuk után, milyen hosszú távú következményekkel kellett

86 Erre kiváló példát jelentenek Erdős Kamill hangfelvételei, melyeken a porajmosról szóló dalokat lehet hallani, lásd: https://soundcloud.com/n-prajzi-m-zeum/sets/az-istennel-tal-llak-testv-rem

87 Joskowicz, Ari. *Rain of Ash: Roma, Jews, and the Holocaust,* Princeton: Princeton University Press, 2023. https://doi.org/10.1353/book.110826

88 Ennek a megközelítésnek az elméleti alapját Michel-Rolph Trouillot dolgozta ki, lásd Trouillot, Michel-Rolph. *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon Press, 1995.

89 Magyar vonatkozásában, lásd Karsai László. „A cigány holokauszttól a porajmosig, a legújabb szakirodalom tükrében" in Attila Landauer (szerk.). *The Roma Holocaust in Eastern Europe* I., Budapest: Eötvös József Gypsy-Hungarian Pedagogy Association, 2019; ennek a számháborúnak összefoglalói nemzetközi szinten pedig az alábbi munkákban lelhetők fel: Berenbaum, Michael. *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis,* New York: New York University Press, 1992; Lewy, Guenter. *The Nazi Persecution of the Gypsies,* New York: Oxford University Press, 2000; Margalit, Gilad. *Germany and Its Gypsies: A Post-Auschwitz Ordeal,* Madison: University of Wisconsin Press, 2002; von dem Knesebeck, Julia. *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany,* Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2011; Adler, Eliyana R. and Kateřina Čapková (szerk.). *Jewish and Romani Families in the Holocaust and Its Aftermath,* New Brunswick: Rutgers University Press, 2021.

megbirkózniuk. Mária történetén keresztül mutattam be a kényszersterilizációs tervezet hatásait, melyek rávilágítanak a nemzetiszocialisták tömegsterilizációs törekvéseinek kiterjedtségére, illetve, hogy ezek egészségügyi vonatkozásai milyen mértékben kísérték végig az áldozatokat egész életükben. A genocídium ezen kiterjedt természetét vizsgálom doktori disszertációmban mind a roma, mind a zsidó áldozatok történetein keresztül, és ezt a „prolonged genocide" (elnyújtott genocídium) fogalom keretezésében értelmezem.[90] Ehhez a fogalomhoz a túlélők elnémítása is hozzátartozik, mely eredetileg a nácik terve volt, ám a háború után a társadalmi és politikai érdekek miatt fennmaradt. Ezeknek a komplex folyamatoknak a hatására azok a bizonyítékok, amelyek rámutatnak, hogy áldozatokat miként sterilizálták és emiatt meddőségben, másodlagos meddőségben, vagy csökkent fogamzóképességgel kellett tovább élniük az életüket, eltűntek vagy annyira elhalványultak, hogy külön detektívmunkával lehet csak megérteni ezt a történelmet. Ennek legkirívóbb példái a *Caladium seguinum*mal végrehajtott tömegsterilizációs kísérletek, melyek Lakompakig elértek. A *Caladium seguinum*mal történő tömegsterilizációs törekvések bizonyítására legfőképpen azért van szükség, mert a náci orvostudomány legnagyobb büntetőeljárásában felmentették az ebben a pontban vádlottakat, és ezzel együtt el is vetették bűnügyi vonatkozását. Tanulmányomban e precedens ellenében, a *Caladium seguinum*mal történt sterilizálások titkosított, de dokumentációkkal követhető felderítését kíséreltem meg, melynek nehézsége mutatja, miként tudja a történelem elnyelni a náci genocídium fontos elemeit.[91]

90 Disszertációmon jelenleg is dolgozom, könyv formában várhatóan 2026 után jelenik meg.

91 Itt kifejezetten a sterilizációra mint a genocídium egyik „alappillérére" utalok, melyet eredetileg Raphael Lemkin is megfogalmazott, illetve az ENSZ is a jogi egyezményében foglal, lásd United Nations General Assembly, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, December 9, 1948, hozzáférhető: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf